

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК
2017

(Випуск 19)

Голова редколегії
доктор історичних наук Т.В. Чухліб

Засновано 1997 р.

Київ–2017

Засновник та видавець: *Інститут історії України НАН України*

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 12 від 8 грудня 2016 року)

Редакційна колегія:

Чухліб Тарас, д. і. н., головний редактор
Блануца Андрій, к. і. н., заст. головного редактора
Милько Володимир, к. і. н., голова Ради молодих вчених ІУ НАНУ
Блашук Світлана, к. і. н., відповідальний секретар
Ващук Дмитро, к. і. н.
Даниленко Віктор, член-кор. НАН України, д. і. н., проф.
Гуржій Олександр, д. і. н., проф.
Рубльов Олександр, д. і. н., проф.
Віднянський Степан, член-кор. НАН України, д. і. н., проф.
Касьянов Георгій, д. і. н.
Сарцевічене Йоліта, к. і. н. (Литва)
Кукса Олександр, к. і. н. (Білорусь)

Редакційна рада:

Смолій Валерій, академік НАН України, д. і. н., проф., голова ради
Рєснт Олександр, член-кор. НАН України, д. і. н., проф.
Кульчицький Станіслав, д. і. н., проф.
Леп'явко Сергій, д. і. н., проф.
Корзо Маргарита, к. і. н. (Росія)
Черкас Борис, д. і. н.

Збірник складають праці молодих вчених Інституту історії України НАН України, інших наукових і освітніх вітчизняних та зарубіжних установ. Розкривається широке коло проблем української та всесвітньої історії з найдавніших часів до сучасності. Розраховано на викладачів, науковців та студентів. Тексти подаються в авторській редакції.

Усі права застережено. Передрук і переклад дозволяється лише з дозволу автора та редакційної колегії. Редакційна колегія не несе відповідальності за змістові помилки, допущені авторами.

Адреса редакційної колегії та видавця:

01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4, к. 509, тел. (044) 278-63-62
e-mail: andriiBlanusa@gmail.com, blashchuks@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 6935

Зміст

I. Давня історія

<i>Ярослав Пилипчук.</i> Міграції ранніх кочівників.....	6
--	---

II. Історія середньовіччя і Нового часу

<i>Сергій Вовкодав.</i> До питання датування та функціонального призначення переяславських «Змійових валів»	24
<i>Ірина Хромова.</i> «Князівська символіка» у монетному карбуванні XIV — початку XVI ст. з території Середнього Подніпров'я	41
<i>Сергій Каріков.</i> Віттенберзький університет за часів конфесіоналізації: головні напрями діяльності (на прикладі теологічного факультету).....	53
<i>Марія Ковальчук.</i> Організація провінційного управління Османської імперії XVI ст. за даними канун-наме.....	67

III. Проблеми історії XIX–XXI ст.

<i>Ганна Андріяка.</i> Роль медичних кадрів київського приказу громадської опіки Російської імперії у розбудові медичного обслуговування населення наприкінці XVIII–XIX ст. 30000	84
<i>Дмитрій Ніколайчук.</i> Київські імперські очільники і «українське мовне питання» (до 140-х роковин видання Емського указу)	98
<i>Сергій Вергун.</i> Фастівське жандармське поліцейне відділення залізниць в системі спеціальних правоохоронних органів міст України у період капіталістичної модернізації.....	111
<i>Володимир Милько.</i> Повітові училища України: мережа та система управління (друга половина XIX — початок XX ст.)	124
<i>Андрій Гуменяк.</i> Місіонерська діяльність домініканців Львівської архідієцезії в другій половині XIX — 30-х рр. XX ст.....	136
<i>Дмитро Миколенко.</i> До питання про початок, реалізацію і наслідки політики протекціонізму в Болгарії наприкінці XIX — на початку XX ст.	148
<i>Уляна Клим'юк.</i> Українсько-польські взаємини у роки Першої світової війни в контексті концепції націотворення	161
<i>Руслан Куцик.</i> Боротьба російської імперської влади з пропагандою революційного спрямування на території українських губерній Південно-Західного краю (1914–1917 рр.).....	175
<i>Денис Цепков.</i> Боротьба за освіту: створення різними урядами органів управління освітою на Харківщині у період революції 1917–1921 рр.	189
<i>Петро Дем'янчук.</i> Більшовизація в міському етнічному просторі українського Донбасу.....	199
<i>Олег Разиграсв.</i> Волинське воєводство в контексті польсько-радянських взаємин: глобальні та регіональні виміри безпеки (1921–1925 рр.). Історичні паралелі з сучасною ситуацією на Сході України	211
<i>Ірина Скубій.</i> Споживання в радянському місті у 1920–1930-х роках: між ідеологією та повсякденністю	230
<i>Олександр Маєвський.</i> Відображення Вінницької трагедії у дзеркалі німецької пропаганди	240
<i>Єгор Брайлян.</i> Стратегія економічного розвитку Британської Вест-Індії у 1930–1960-х рр.	258

Любов Крупник. Вплив ідей та символів українського національного-визвольного руху на покоління 1970–1980-х років	273
Степан Василюшин. Договірні-правова база та інституційне забезпечення українсько-білоруських відносин	287
Павло Артимішин. «Мы все русские, а не россияне»: основні світоглядні візії російської громади західноукраїнського регіону (за матеріалами газети «Русский вестник»).....	300
Євгеній Сафар'янс. Формування договірні-правових засад українсько-австрійських відносин (1991–2016 рр.)	313
Андрій Любарець. Вандалізм як інструмент української політики пам'яті щодо радянського монументального спадку (2009–2015).....	324

IV. Джерелознавство та історіографія

Борис Попельнюк. «Ойкос» і «економіка»: грецька спадщина у сучасній економічній думці	338
Катерина Костогриз. Медичні порадики Гетьманщини в системі вченої та популярної медицини	347
Тарас Нагайко. Громадівський рух другої половини XIX століття у спогадах його представників: джерельно-історіографічна візія часопису «За сто літ».....	361
Олександр Терещенко. Повсякдення життя та творчості І. Нечуя-Левицького: очима сучасників	372
Альона Торопцева. Відображення у мемуарах Шарля Дюброя українського менталітету та правосвідомості як рушійного фактору у процесі становлення державності України (1917–1919 рр.).....	385
В'ячеслав Іванов. Таємна місія А. Гітлера у Фінляндію 4 червня 1942 р. та її наслідки у світлі джерел та історіографії	396
Олександр Дуднік. Бібліографічні покажчики як джерела з історії Півдня і Сходу України	408
Світлана Батуріна. Україна в білоруських підручниках з історії	425
Наталія Бондаренко. Підтримка Заходом релігійного дисидентства у 1970-х рр. в УРСР (на прикладі СЦ ЕХБ).....	436

V. Ad fontes

Віталій Скальський. Залізнична катастрофа на станції Київ-Пасажирський 18 січня 1918 року	450
--	-----

VI. Огляди та рецензії

Мирослав Волощук. [Рец.] ALBA RUSCIA: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.) / Отв. ред. А.В. Мартынюк. — М. : Квадрига, 2015. — 256 с. — (Исторические исследования).....	456
Марія Ковальчук. [Рец.] Натан Меїр. Євреї в Києві, 1859–1914. — К.: «Дух і Літера», 2016	461
Василь Кононенко, Вікторія Сегеда. «Договори та постанови» у міждисциплінарній перспективі [Рецензія]. Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 103 с.....	465
Костянтин Святнюк. Русь і світ кочівників (друга половина IX–XVI століття). VII Міжнародна наукова конференція з серії Colloquia Russica	473

БОРОТЬБА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ З ПРОПАГАНДОЮ РЕВОЛЮЦІЙНОГО СПРЯМУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ПІВДЕННО- ЗАХІДНОГО КРАЮ (1914–1917)

У статті висвітлено заходи російської імперської влади щодо протидії розповсюдженню революційних ідей на території українських губерній Південно-Західного краю у роки Першої світової війни. Проаналізовано наукові напрацювання сучасних дослідників із зазначеної теми та джерельну базу, а саме архівні матеріали, періодичну пресу та спогади сучасників. Розкрито основні аспекти боротьби місцевої адміністрації з інформаційною діяльністю українських національних сил. Висвітлено процес закриття цензурою українських періодичних видань, переслідування та арешти жандармською поліцією відомих політичних і культурних діячів. Визначено головні складові антисоціалістичної інформаційної політики імперської влади. Розкрито особливості боротьби із закордонною пропагандою та інформаційною діяльністю товариств, організацій, гуртків, які під час війни мали як нелегальний, так і легальний статуси. З'ясовано головні методи боротьби імперської влади з розповсюдженням серед населення Київської, Подільської та Волинської губерній ідей революційного характеру.

Ключові слова: Перша світова війна, Російська імперія, Південно-Західний край, інформаційна політика, пропаганда, агітація, військова цензура.

Ruslan Kutsyk

THE STRUGGLE OF THE RUSSIAN EMPIRE'S POWER AGAINST REVOLUTIONARY PROPAGANDA ON UKRAINIAN GOVERNORATES' TERRITORY OF SOUTH-WEST KRAY (1914–1917)

The article describes the measures of the Russian Empire's power concerning combating the spread of revolutionary ideas on Ukrainian Governorates' territory of South-West kray during the First World War. Scientific works of modern researchers on this topic and source base, such as archival materials, periodicals and memoirs of contemporaries, are analyzed. Main aspects of local administration's struggle with information activities of Ukrainian national forces are highlighted. There is a mention of the process of shutting down the Ukrainian periodicals by the censorship,

* **Руслан Куцик** — аспірант, кафедра історії України, Історико-філософський факультет, Київський університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна), e-mail: kutsykrr@gmail.com.

harassment and arrests of famous political and cultural figures by the gendarmerie. Basic components of anti-socialist information policy of the imperial power are identified. The article describes the specifics of struggle with foreign propaganda and information activities of societies, organizations and interest groups, which had both illegal and legal statuses during the War. Main methods of the imperial power's struggle with the spread of revolutionary ideas among the population of Kyiv, Podilia and Volyn Governorates are addressed.

Keywords: *the First World War, Russian Empire, South-West kray, information policy, propaganda, agitation, military censorship.*

У період Першої світової війни в Російській імперії активізували свою діяльність різні революційні організації, товариства, гуртки тощо. Головним своїм завданням вони вважали широку агітацію ідей укладання якнайшвидшого миру, повалення або зміну політичного режиму в країні, введення в силу дії принципів демократії, соціальної та матеріальної рівності, права, свободи тощо. Зважаючи на це, імперські органи влади та підконтрольні їй силові структури розгорнули активну боротьбу з подібним явищем. На загальнодержавному та місцевому рівнях було розроблено та прийнято ряд заходів, які мали забезпечити населення від революційних ідей.

Мета дослідження: висвітлити основні аспекти боротьби російської імперської влади з пропагандою національного, соціалістичного та інших напрямків на території Київської, Подільської та Волинської губерній під час Першої світової війни.

Сучасна історіографія нараховує незначну кількість робіт щодо питання інформаційних процесів на території України в останні роки існування Російської імперії (1914–1917). В основному, це є напрацювання лише у вигляді наукових статей. Серед науковців, які дотично торкалися проблематики нашого дослідження, слід відзначити О. Кирієнка¹, І. Коляду², О. Сарнацького³ та ін.

Одним із важливих завдань російської імперської влади під час війни було протидіяти будь-яким національним революційним проявам. З перших днів військова цензура взяла під контроль усі існуючі тоді українські засоби масової інформації, гуртки, товариства тощо. Також під нагляд поліцейської жандармерії потрапили найвідоміші представники інтелігенції, які на думку органів влади

¹ Кирієнко О.Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914–1917) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.: Інститут історії України, 2010. — Вип. 17. — С. 165–170.

² Коляда І.А. Націєтворчі процеси й «українське питання» в умовах війни // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси / [Упоряд. О.П. Реснт]. — К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. — С. 309–318; Його ж. Українська інтелігенція у роки Великої війни: поліційно-жандармський нагляд та політика репресій // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К.: Інститут історії України, 2014. — Вип. 23. — С. 206–213.

³ Сарнацький О. Ставлення царської адміністрації та цензури до легальної преси українських політичних партій у 1914–1916 рр. // Історичний журнал. — 2004. — № 9. — С. 34–38.

могли розповсюджувати революційні ідеї й значно нашкодити авторитету влади та її діям.

Ще напередодні воєнних подій жандармерією було виділено два основних угруповання українського національного руху: «українофіли» та «мазепинці». Перше було менш небезпечним, оскільки його представники вимагали лише автономії України у складі Росії. Друге угруповання — «мазепинці» — було, за жандармськими даними, надзвичайно небезпечним і сподівалося на сприятливі суспільно-політичні обставини для об'єднання із «австрійським українством» і створення окремого федеративного утворення в Австро-Угорщині⁴. Так, зокрема, у записці начальника Київського губернського жандармського управління (далі — ГЖУ) «Про огляд революційного і суспільного руху та настрої населення у Київській губернії» від 15 червня 1915 р. зазначалося: «З виникненням другої вітчизняної війни, викликаной натиском германізму, в Південно-Західному краю посилилися антидержавні течії, відомі під назвою “мазепинський рух”»⁵. Слід зазначити, що «мазепинство» вважалося не просто революційним проявом, а відкритим «українським сепаратизмом». Зокрема, одна із рубрик, зазначеної нами записки, так і називалася: «Український сепаратистський рух — “Мазепинство”»⁶. Відповідно, уся діяльність українців, яка суперечила інтересам російського уряду, вважалася сепаратистською, а її очільники — зрадниками. Така інтерпретація фактів надавала імперській адміністрації «право» відкрито застосовувати проти українців обмежувальні та каральні заходи, а власні дії трактувати як обґрунтовані та виправдані.

У контексті цього, доречним буде згадати слова українського історика І. Коляди, який відзначає: «переслідувань зазнавали, як священик, який десь у Балтському повіті розмовляв із селянами українською мовою й поширював відповідну літературу, так і діячі земств, які організовано намагалися у Кам'янці-Подільському відкрити український музей для відродження і збереження української історичної пам'яті»⁷.

З перших днів війни імперська влада, розуміючи важливість друкованого слова для формування суспільної свідомості, розпочала активну інформаційну боротьбу з українською періодичною пресою. 21 липня 1914 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю Ф. Трепов надіслав своє подання № 85 командувачу Київського військового округу (далі — КВО) генерал-ад'ютанту М. Іванову, додавши до нього № 161 часопису «Рада». У поданні він просив звернути увагу на одну із статей цієї газети, вказуючи на її неприйнятності у публічному друці. Ф. Трепов, вважаючи цю газету шкідливою, рекомендував призупинити її видання на весь час воєнного стану. Наступного дня начальник штабу КВО надіслав позитивну відповідь на означене подання. 22 липня 1914 р. Ф. Трепов дав вказівку київському губернатору негайно заборонити видання

⁴ Коляда І.А. Націєтворчі процеси й «українське питання»... — С. 30.

⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 463. — Арк. 71.

⁶ Там само.

⁷ Коляда І.А. Українська інтелігенція у роки... — С. 208.

цього часопису на весь час проголошеного урядом воєнного стану в краї⁸. 8 серпня видання «Ради» було повністю призупинено⁹.

У перші дні війни імперська адміністрація заборонила в Києві, крім газети «Рада», місячники «Літературно-Науковий Вісник» і «Українську Хату» та популярний тижневик «Село». А редактора «Української Хати» П. Богацького було вислано до Східного Сибіру¹⁰. Крім того, на час війни були закриті усі магазини, що спеціалізувалися на продажі україномовної літератури. Зокрема, у Києві таких крамниць було три: книгарня видавництва «Літературно-наукового вісника», «Товариства «Час» у Києве», книжкова лавка журналу «Киевская старина»¹¹. Отже, за короткий період часу російська влада повністю обмежила доступ українцям до інформації національного спрямування і, натомість, активно розповсюджувала літературу проросійського, проімперського та провоєнного характеру.

Надалі процес антиукраїнських заходів тільки посилювався. У грудні 1916 р. військово-цензурне відділення при штабі головнокомандувача Південно-Західним фронтом видало розпорядження про друк усіх україномовних видань за російською абеткою: «...допускати до друку періодичні та неперіодичні видання на малоросійським наріччям лише загальноприйнятою російською мовою, а не особливим “українським” правописом»¹².

Не меншого значення центральний уряд надавав боротьбі з українськими національними проявами, які діяли за кордоном. 4 серпня 1914 р. у канцелярії Академічного дому у Львові відбулася нарада українських політемігрантів з Наддніпрянщини, в якій взяли участь В. Дорошенко, Д. Донцов, О. Назаріїв і А. Жук. Мета — порозумітися між собою й оформити існування політичної організації російських українців для ведення національної політики на час війни. Присутні на нараді без довгих дискусій погодилися з пропозицією А. Жука заснувати подібну організацію, яку було названо «Союз визволення України» (далі — СВУ)¹³.

25 серпня 1914 р. СВУ опублікував свою програму під назвою «Наша платформа». В ній відкрито наголошувалось на австро-німецькій орієнтації, а головним завданням вважалось сприяння швидкій поразці Російської імперії та звільнення українських земель: «Вірячи в остаточну перемогу австро-угорської і німецької армій в розбиття Росії, вірять українці і в те, що на руїнах Російської

⁸ Сарнацький О. Вказ. праця. — С. 35.

⁹ ЦДІАК України. — Ф. 1680. — Оп. 1. — Спр. 347. — Арк. 3.

¹⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород: «Свобода», 1932. — С. 5.

¹¹ Кириєнко О.Ю. Вказ. праця. — С. 168.

¹² Там само. — С. 168–169.

¹³ Патер І.Г. Союз визволення України: заснування, політична платформа, інформаційно-дипломатична діяльність // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси / [Упоряд. О.П. Реєнт]. — К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. — С. 363–364.

імперії, цієї тюрми народів, встане вільна самостійна Україна»¹⁴. Зрозуміло, що такий антиросійський напрям Союзу та подібні гасла «негативно» позначалися на настроях населення Південно-Західного краю та перешкождали Росії у реалізації поставлених геополітичних інтересів. Тому одним із важливих завдань російської влади була боротьба з активною інформаційною діяльністю СВУ.

13 грудня 1914 р. Департамент поліції видав начальникам місцевих поліцейських жандармських управлінь та відділень циркуляр, в якому відзначалося про створення в Австрії революційної організації під назвою «Союз визволення України», яка є ворожою і займається антиросійською пропагандою, розповсюджуючи різного роду відозви. Циркуляр зобов'язував місцеву жандармерію встановити нагляд за появою у межах Російської імперії осіб, котрі займаються агітацією ідей Союзу і, у випадку з'ясування такої діяльності, негайно піддати арешту¹⁵.

Для того, щоб унеможливити поширення ідей СВУ серед населення українських губерній Південно-Західного краю владою було видано ряд розпоряджень, які мали запобігти проникненню в регіон агітаційних друкованих матеріалів Союзу та нелегальних гуртків. Так, наприклад, 11 серпня 1915 р. начальник Волинського ГЖУ розпорядився прийняти усі можливі заходи для того, щоб не допустити прибуття із закордону на малоросійській мові брошур та газети «Робочий Прапор», що видавалися членами філії СВУ у Болгарії¹⁶. 27 грудня 1915 р. місцевим уїзним помічникам начальника Волинського ГЖУ було видане чергове розпорядження, в якому відзначалося, що: «...українські революційні організації... агітують на півдні Росії за необхідність протягом теперішньої війни надати можливе сприяння Австрії, [а тому слід] ...прийняти усі можливі заходи для ліквідації зазначених злочинних гуртків...»¹⁷.

Варто зауважити, що важливу роль у пропагандистській діяльності СВУ відігривало українське студентство. Про його впливовість та значимість засвідчує уже сам факт створення у Петербурзькому університеті окремого нелегального представництва організації — «Головної Української Ради студентів у Петербурзі», яка підтримувала зв'язки з українськими діячами Галичини. Головними завданнями Ради були: випуск відозв до «Української молоді»; необхідність скликання української конференції у Петербурзі; відрядження у Москву, Київ та Харків одного із членів Ради (М. Кушніра або М. Лисого) з відповідними повноваженнями для встановлення відносин з українськими групами на місцях. Для реалізації поставлених завдань було випущено близько 400 екземплярів відозви під назвою «До української молоді», частина яких була розповсюджена у Петербурзі, а решта мала відправитися разом із відрядженою особою у вищезазначені міста¹⁸.

¹⁴ Наша платформа // Вістник Союзу визволення України. — 1914. — 5 жовтня. — № 1 (Ч. 1). — С. 1–2.

¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1599. — Оп. 1. — Спр. 169. — Арк. 1–1 зв.

¹⁶ Там само. — Арк. 25.

¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1599. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 117.

¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. 5. — Спр. 26. — Арк. 253–254.

У зазначеній агітаційній відозві говорилося: «...армія приєднає Галичину до Росії можливо для того, щоб вона національно, політично і культурно померла, як земля українського народу. Навіть неорганізована наша інтелігенція витрачає свою національну позицію і слідуючи по кроках російських партій просякнулась незрозумілим патріотизмом, який немає для нас вигідних підстав і цілей. Перемога Росії і приєднання Галичини загрожує смертю всім привілеям наших закордонних братів, що досягли вони шляхом тяжкої пів-столітньої боротьби...»¹⁹. Такий зміст відозви свідчив, що плани Росії є загарбницькими і спрямовані проти українства. Подібна пропаганда підривала авторитет влади і могла значно нашкодити її інтересам у війні. Тому, для протидії розповсюдження зазначених відозв на території Південно-Західного краю Департамент поліції 15 грудня 1914 р. видав начальнику Київського ГЖУ спеціальне розпорядження. Відповідно до нього, місцева жандармська поліція у разі появи в Києві українських студентів М. Кушніра-Якименка або М. Лисого, із вивезеними з Петербургу відозвами Головної Української Ради, мала негайно їх арештувати²⁰.

Проте, незважаючи на прийняті російською владою заходи, СВУ діючи за кордоном, продовжував поширювати свої ідеї серед населення українських губерній Південно-Західного краю. Сприяли цьому солдати-українці, котрі перебували у полоні австро-німецької армії. Члени Союзу розгорнули серед військовополонених широку інформаційну політику, сподіваючись, що останні, повернувшись назад додому, будуть розповсюджувати антиросійські, проукраїнські національні ідеї. Про такий стан речей свідчить повідомлення начальника контррозвідки штабу Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту від 13 лютого 1916 р. У ньому відзначалося, що у польському місті Фрейштадт: «...засновник і президент Союзу визволення України Скоропис Йолтуховський вів серед військовополонених цілеспрямовану пропаганду українських ідей, навербував близько ста п'ятдесяти затятих прибічників. погодилися поїхати в Росію пропагувати переконані українці: Олексій Світ-Полубожко, Кузьма-Санчі Волощенко, Василь Бахер, Максим Ющенко, Іван Савченко. Зараз в Росії знаходяться для пропаганди Сергій Тимофіїв Тищенко, Світ-Полубожко, Санчі Волощенко, Максим Ющенко. Скоро з цією ж ціллю буде командировано 20 осіб»²¹. Щоб запобігти подібним тенденціям 14 березня 1916 р. Департамент поліції видав циркуляр, який зобов'язував начальників Київського, Подільського та Волинського ГЖУ зібрати відомості щодо вищезазначених осіб, котрі прибувають у Росію та встановити за їхньою діяльністю нагляд і, якщо буде потрібно, допитати²². Отже, під час війни російська влада досить активно реагувала на інформаційну діяльність СВУ. Поліцейські структури пильно стежили за тим аби не допустити розповсюдження серед місцевого населення пропагандистських ідей та друкованих матеріалів організації.

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. 5. — Спр. 26. — Арк. 255.

²⁰ Там само. — Арк. 271.

²¹ ЦДІАК України. — Ф. 1335. — Оп. 3. — Спр. 172. — Арк. 22–22-зв.

²² Там само. — Арк. 8.

В умовах боротьби з українським національним рухом, важливим завданням імперської влади було ліквідувати місцевих інтелектуалів, погляди яких могли негативно позначитися на настроях суспільства. Для його реалізації поліцейськими структурами була розгорнута компанія по звинуваченні української інтелігенції у співпраці з галицькими «мазепинцями». Яскравим прикладом зазначеної ситуації є циркуляр Департаменту поліції місцевим начальникам ГЖУ від 11 березня 1915 р. У ньому відзначалося, що одразу ж після початку війни з Галичини й Австрії в Київ виїхала група українських діячів, яка мала організувати тут місцеве представництво СВУ та розповсюджувати ідеї організації, для чого ними було взято із собою значну кількість відозв під назвою «До українського народу» із закликом до повстання. Далі у циркулярі вказувалося, що нібито після їхнього прибуття до Києва в Українському клубі «Родина» відбулося зібрання, на якому були присутні київські представники СВУ: Євгеній Чикаленко, Леонід Жебунов та Павло Лавров. На зборах учасники узгодили створення місцевої загальної організації — «Головну Раду Союзу визволення України в Києві», яка мала продовжити справу СВУ у розповсюдженні українських ідей серед населення Наддніпрянської України²³. Зазначений документ є механізмом інформаційної маніпуляції, оскільки подані у ньому факти не відповідали дійсності. Як відомо українська інтелектуальна еліта Наддніпрянської України була проти діяльності СВУ. Вона розуміла, що це може негативно позначитися на і так складному становищі українства Російської імперії, а тому і обмежувала себе в будь-яких контактах із організацією. Є. Чикаленко у своєму щоденнику писав: ««Союз визволення України», як відомо, організовувався за кордоном, а не в Києві. Ні в клубі «Родина», ні в мене в помешканні і не могло бути ніякої наради про заснування його, бо ми кияни, почувши про той союз, спочатку поставилися до нього негативно. Я навіть з обуренням говорив: «Оті жовтороті хлопчики, сидячи собі в безпечному місці, розводять нездійснені фантазії, а нас через них можуть перевишати або принаймні позасилати кудись»»²⁴. Отож, зрозуміло, що здійснення поліцейською жандармерію подібних наклепів на українських діячів було одним із методів інформаційного тиску на суспільство та боротьби проти українського руху.

Пильний нагляд правоохоронні органи встановили за відомим українським істориком та політиком М. Грушевським, ідеї якого влада вважала шкідливими та антиросійськими. Його діяльність привернула увагу поліцейської жандармерії ще після революційних подій 1905–1907 рр. Довгий час М. Грушевський перебував у Львові, де займався науковою роботою. Проте, із початком війни він вирішив повернутися до Києва. 27 серпня 1914 р. управляючий канцелярією київського, подільського та волинського генерал-губернатора надіслав начальнику Київського ГЖУ О. Шределю повідомлення із проханням повідомити інформацію щодо приїзду М. Грушевського на територію Російської імперії:

²³ ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. 5. — Спр. 27. — Арк. 14–15 зв.

²⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). — К.: Темпора, 2011. — С. 351.

«...прошу вас... повідомити... наскільки приїзд цієї особи, відповідно до обставин теперішнього часу являється, на вашу думку, допустимим»²⁵.

29 серпня полковник О. Шредель надіслав київському генерал-губернатору розгорнуту відповідь з усіма деталями, щодо приїзду М. Грушевського до Києва. У повідомленні перераховувалися усі попередні доноси на професора, а також відзначалось, що його діяльність є шкідливою для Росії: «...Михайло Грушевський... є лідером... Української національно-демократичної партії, яка діє як в Галичині та Буковині, так і в Росії... робота його, крім наукової, по українізації інтелігенції, а через неї і маси, ведеться вкрай успішно. Погляди політичні як його, так і партії за останні роки були різко направлені проти Росії, маючи кінцевою метою відторгнення 10-ти губерній і 2-х областей від Росії з метою приєднання їх до Червоної Русі і утворення суверенної української держави... Крім того він співпрацює із журналом «Украинская Жизнь», що виходить у Москві, на сторінках якого нерідко заявляє, що Україні потрібна абсолютна автономія... На основі вище докладеного я вважаю, що при появі Грушевського в Росії він підлягає безумовному арешту і адміністративне виселення його за межі Південно-Західного краю є необхідним...»²⁶. Отже, М. Грушевський перетворився на головного українського «сепаратиста-мазепинця», який займався антидержавною, революційною пропагандою. Його діяльність та ідеї були визнані такими, що загрожували територіальній цілісності імперії. 28 листопада 1914 р. після прибуття до Києва, М. Грушевського негайно було арештовано і згодом вислано, під контролем поліції, у Сибірьск²⁷. Таким чином, російській владі вдалося позбутися одного із провідних діячів української інтелігенції.

Важливе місце в інформаційних процесах на території українських губерній Південно-Західного краю відводилось студентству. Особливо ця ситуація була притаманною для Києва, оскільки там крім училищ та гімназій діяв університет св. Володимира, який під час війни став місцем розповсюдження українських національних ідей та гасел. Наприкінці листопада — на початку грудня 1914 р. в Київському університеті було організовано спеціальне, нелегальне Інформаційне бюро київського українського студентства (далі — ІБКУС). До його складу входила молодь, яка не бажала миритися із загарбницькими діями російської влади в окупованих територіях Східної Галичини та Північної Буковини і її шовіністичною політикою щодо українців. Намагаючись запобігти російському засиллю та пропаганді ІБКУС розгорнув активну інформаційну політику, яка носила антиросійський й антисамодержавний характер.

17 грудня 1914 р. відділ військової цензури при штабі КВО надіслав місцевому начальнику ГЖУ повідомлення, в якому зазначалося про необхідність прийняття належних розпоряджень, для протидії подібній агітації²⁸. До документа додавався зразок агітаційної прокламації Інформаційного бюро від

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. 5. — Спр. 26. — Арк. 151.

²⁶ Там само. — Арк. 155–156.

²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 463. — Арк. 71.

²⁸ Там само. — Спр. 325. — Арк. 56.

2 грудня, яка була розповсюджена серед студентів. У ній говорилося про жорстокість політики імперської влади і закликалося бойкотувати збір коштів на користь «російського» населення Галичини: «Товариші! У “великій в’язниці народів” стало на одного в’язня більше. Галичина стала військовою здобиччю Росії, зруйнована, спустошена, знищена національна культура населення... 16 грудня день допомоги “російському населенню Галичини”... Не давайте грошей чорній сотні... Українське студентство звертається до вас, товариші, із закликом бойкотувати день “крокодилячих сліз”»²⁹. Слід додати, що незабаром було випущено ще одну прокламацію з подібним змістом: «Товариші!.. Цілковиту економічну руїну, духовне пригнічення, насильство над національною свідомістю несе Галичині російський уряд... Товариші! Ні один з нас не піде 16 грудня на вулицю збирати гроші! Не дамо жодної копійки!...»³⁰.

Подібні матеріали повністю дискредитували дії влади в очах суспільства і представляли собою загрозу формування у населення антиросійської та антиурядової позиції. Реагуючи на цю ситуацію 20 грудня 1914 р. Департамент поліції у повідомленні начальнику Київського ГЖУ вимагав надати свідчення щодо укладачів та розповсюджувачів означених прокламацій. 11 лютого 1915 р. полковник О. Шредель у своїй відповіді констатував, що місцевій жандармерії не вдалося з’ясувати відомостей щодо авторів³¹. Це свідчить про той факт, що діяльність органів поліції щодо виявлення «неблагодійних» осіб, які займалися «ворожою» агітацією, не завжди увінчувалося успіхом.

Майже протягом усього періоду війни ІБКУС здійснював активну інформаційну діяльність спрямовану проти російського самодержавства. 24 лютого 1916 р. Інформаційне бюро, у зв’язку з річницею смерті поета Т. Шевченка, випустило і розповсюдило у Києві агітаційні прокламації наступного змісту: «Товариші! 26 лютого роковини смерті Т. Шевченка. ...додаймо свій голос до загальнодемократичного простору проти рабства, неволі і гніту. Ми протестуємо проти утисків нашому слову, проти повної зневаги до наших прав і інтересів. ...ми сміливо кажемо: “Смійся лютий враже / Та не дуже”. Присвятимо товариші день 26 лютого пам’яті того, хто все життя і всю свою силу свого народу на боротьбу за кращу долю свого народу»³². Подібні заклики отримали позитивні відгуки з боку української молоді.

26 лютого відбувся демонстративний виступ студентів Київського університету та курсантів вищих жіночих курсів. Молодь мала на меті заспівати біля Володимирського собору вічну пам’ять поету, але поліція перешкодила подібній акції. Двох осіб заарештували, а на інших учасників мітингу (201 чол.) було накладено адміністративні стягнення. Варто зазначити, що участь у демонстрації брали не тільки етнічні українці, але й представники інших національностей: кавказців — 21 особа, а євреїв — 58³³. Якщо сільське населення було обмежене в

²⁹ Там само. — Арк. 57.

³⁰ Там само. — Арк. 59.

³¹ Там само. — Арк. 58, 60.

³² Там само. — Спр. 548. — Арк. 119.

³³ Там само. — Арк. 109–109 зв.

доступі до інформації, то зрозуміло, що студентство мало більші можливості в отриманні відомостей щодо суспільно-політичної ситуації в країні та головних подій на фронті. Це зумовлювало формування у них об'єктивної думки, яка йшла у розріз з політикою імперії.

Отже, хоча і військова цензура, і місцева жандармерія здійснювала посилений контроль за інформаційним середовищем, проте час від часу прийнятих ними дій було недостатньо. Це забезпечувало можливість появи на політичній арені різних нелегальних національних сил, які своїм завданням ставили широку пропаганду українського питання. У період 1916–1917 рр. ця тенденція дедалі більше ставала відчутною. З цього приводу І. Коляда відзначає: «Наступ великоросійських шовіністичних кіл на український національно-визвольний рух не тільки не досягнув мети, а й навпаки, приводив до того, що чимало українців уже не пов'язували майбутнє України з майбутнім Росії»³⁴.

Під час війни, крім українського національного руху, активізували нелегальну діяльність партії, організації, товариства та гуртки соціалістичного спрямування. Головне їхнє завдання у війні відображає зміст наказу штабу КВО від 22 грудня 1914 р.: «...революційні партії, які прагнуть повалити існуючий державний лад, з початком воєнних дій зайнялися пропагандою ідей про необхідність негайного закінчення війни... [вони] ставлять своїм завданням в теперішній час розповсюдження на війська і театр військових дій всебічної пропаганди соціалістичної революції...»³⁵.

Після перших місяців військових дій у Києві активізував свою діяльність Комітет Київської організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (далі — РСДРП), яка почала пропагувати серед населення антивоєнні та антидержавні гасла. Зокрема, у повідомленні начальника Київського ГЖУ від 14 березня 1915 р. відзначається: «Київській організації... до середини грудня вдалося зорганізуватися і випустити прокламації з протестом проти війни... до 9 січня 1915 р. в м. Києві уже з'явилися прокламації з підписом “Комітет Київської організації РСДРП”, у пам'ять подій 1906 р., із закликом до революційної роботи і протестів проти війни...»³⁶. Зрозуміло, що розповсюдження подібних друкованих матеріалів могло негативно позначитися на настроях суспільства. Тому, владаю одразу ж були прийняті рішучі заходи. В ніч на 16 лютого 1915 р. поліцейська жандармерія здійснила ліквідацію Комітету, 14 осіб було заарештовано. При цьому, у студента Київського університету Везуглого Філіпа Максимовича, під час обшуку квартири, знайдено 10 екземплярів прокламацій з протестами проти війни, присвячених до дня жінки. У селянки Толстової Євлалії Іванівни було виявлено 33 екземпляра таких же прокламацій, резолюцію з викладом негативного відношення до війни і закликом утворення партійних груп та осередків у військах. Крім того, на цукровому заводі Бобринського біля станції Капітонівка Чигиринського уїзду, жандармерією був обшуканий і арештований студент Київського університету Полуянь Яків Васильович. У нього

³⁴ Коляда І. Націєтворчі процеси й «українське питання»... — С. 316.

³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 315. — Оп. 2. — Спр. 609. — Арк. 322.

³⁶ Там само. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 463. — Арк. 34.

поліція виявила переписку партійного характеру, декілька статутів різних професійних робочих товариств і невелику кількість книг, частина яких була «тенденційного» змісту, а інша присвячена робочому руху³⁷. Таким чином, зі сторони поліцейських органів були застосовані усі необхідні дії для не допущення розповсюдження серед населення ідей соціалістичного спрямування, а самі організації були заборонені та ліквідовані силовим методом.

Одним із ключових в інформаційній політиці російської влади було питання боротьби з пропагандою, яка велася із закордону. Щоб не допустити будь-яких зносин та обміну інформацією між російськими емігрантами-революціонерами за кордоном та їх прибічниками в середині імперії 13 грудня 1915 р. Департаментом поліції було видано спеціальний циркуляр місцевим прикордонним жандармським офіцерам. В документі відзначалося: «...російські революціонери, що проживають закордоном... направляють свою кореспонденцію з різними особами, що від'їжджають із закордону, для передачі листів, потім по приїзді в Росію, за вказаними адресами. Надаючи цій обставині серйозного значення... слід звернути увагу митних чинів на детальний огляд багажу осіб, які повертаються із закордону в Росію і, при виявленні чого-небудь злочинного, поступити відповідно до обставин справи і повідомити Департамент»³⁸. Під дію зазначеного розпорядження попадали усі пропускні пункти прикордонних губерній Південно-Західного краю. Зі сторони поліцейських та офіцерів митниці здійснювався жорсткий контроль за усіма особами, які прибували до Росії.

Активні заходи були прийняті для виявлення та заборони літератури, яка видавалася емігрантами-соціалістами. Так, 6 грудня 1915 р. Департаментом поліції було видано спеціальний циркуляр, який забороняв розповсюдження серед робітників та селянських мас брошури «Соціалізм і війна», авторами якої були Г. Зінов'єв та В. Ленін. Оскільки, в ній: «...проводиться думка, що... гаслом марксистів повинен бути лозунг революційної соціал-демократії, тобто перетворення теперішньої завойовницької війни в громадянську, а для цього потрібно посилити і оформити революційні настрої мас...»³⁹. Крім того, під заборону попали й інші пропагандистські видання соціалістів. 5 липня 1916 р. начальник Волинського ГЖУ видав розпорядження про прийняття заходів для недопущення поширення у Волинській губернії брошури О. Колонтай «Кому потрібна війна», яка була надрукована у Женеві і закликала до повалення існуючого в Росії державного ладу⁴⁰. Отже, з боку імперської влади робилося усе можливе, щоб не допустити розповсюдження серед місцевого населення іноземної пропагандистської літератури, яка б могла негативно позначитись на суспільних настроях. Практично доступ інформації в середину країни із закордону був неможливим.

Для того, щоб не допустити розповсюдження революційних ідей серед населення та солдатів армії, владою було взято під контроль легальні організації,

³⁷ Там само. — Арк. 34–35.

³⁸ Там само. — Ф. 278. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 2.

³⁹ Там само. — Арк. 1–1 зв.

⁴⁰ Там само. — Ф. 1599. — Оп. 1. — Спр. 249. — Арк. 22–22 зв.

товариства та об'єднання діяльність яких піддавалася сумнівам. Під цю категорію потрапило Імператорське вільне економічне товариство, яке займалося забезпеченням друкованими матеріалами хворих та поранених воїнів, що перебували в лікарнях, госпіталях та лазаретах у невеликих містах та селах. Зокрема, в листопаді 1914 р. Товариство розіслало на місця близько 950 «бібліотечок». Зважаючи на те, що зміст подібної літератури міг бути революційного, антивоєнного чи антиурядового характеру, Департаментом поліції 28 листопада було видано спеціальний циркуляр, який зобов'язував губернські, обласні та міські жандармські управління прийняти необхідні заходи для нагляду за подібними «бібліотечками»⁴¹. 20 січня 1915 р. Київський губернатор видав місцевому начальнику поліції циркуляр, який зобов'язував не тільки встановити нагляд за друкованими матеріалами, але й зареєструвати усіх осіб та установи, на які будуть вислані такі бібліотеки і де вони будуть зберігатися⁴². Уже 30 січня того ж року, за вимогою військової влади, Імператорське вільне економічне товариство було закрито на весь період поки діяв воєнний стан⁴³. Такими заходами, влада намагалася убезпечити хворих та поранених солдатів від впливу будь-якої інформації, що могла негативно позначитися на їхніх настроях. В умовах війни, такі дії були важливою умовою збереження у лавах армії стабільного й сприятливого психологічного клімату та підтримання відповідної мотиваційної бази.

Варто зауважити, що під час війни активізували свою діяльність кооперативні об'єднання. Московський центральний кооперативний комітет розсилав в усі установи імперії відозви, в яких містилася критика влади і культивувалася ідея необхідності втілення у життя політичних свобод, народного представництва, обраного на основі всезагального і рівного для всіх виборчого права, відповідального перед народом уряду. Крім того, відозви закликали кооперативи об'єднатися в одну загальну організацію, для того, щоб стати впливовою політичною силою в країні. Для протидії розповсюдженню подібних гасел та закликів владою були прийняті спеціальні контрзаходи. Зокрема, циркуляром Департаменту поліції від 3 листопада 1915 р. жандармську адміністрацію Київської, Подільської та Волинської губерній було зобов'язано прийняти усі можливі дії для вилучення подібних «шкідливих» відозв з обороту і не допустити надалі їх поширення⁴⁴.

Також під контроль влади були взяті благодійні організації та товариства, які займалися підтримкою поранених та родин солдатів, що перебували на лінії фронту. 28 березня 1915 р. Департамент поліції видав спеціальний циркуляр, в якому зазначалося: «зважаючи... на можливість проникнення до складу різного виду благодійних товариств, комітетів, лікувальних закладів, майстерень та інших призначених для потреб воєнного часу установ революційних осіб, з

⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 1601. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 366.

⁴² Там само. — Ф. 278. — Оп. 1. — Спр. 309. — Арк. 19–19 зв.

⁴³ Закрытие Императорского вольно-экономического общества // Киевская мысль. — 1915. — 2 февраля. — № 33. — С. 3.

⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 3265. — Арк. 159.

метою розповсюдження антиурядових ідей як серед нижчих чинів, так і в середовищі їхніх сімей, Департамент поліції вважає необхідним звернути особливу увагу на всіх осіб пов'язаних із згадуваною діяльністю... шляхом наведення детальних довідок про ці особи...»⁴⁵. Отже, фактично на всіх учасників, котрі займалися благоїдною справою, були заведені спеціальні документи, що розкривали їх політичну «придатність». Отримана інформація мала подаватися до відома місцевих губернаторів та градоначальників, які вирішували, що робити із особами, котрі вважалися «неблагонадійними». Крім того, цим же циркуляром, жандармів було зобов'язано: «...повідомляти військовому начальству детальні відомості щодо всіх прикликаних у діючу службу із запасу чи відставки, якщо про них, за наведеними довідками, були отримані негативні відгуки»⁴⁶. Причиною прийняття подібного рішення була загроза появи серед мобілізованих солдатів та офіцерів осіб-революціонерів.

Таким чином, під час Першої світової війни в інформаційній політиці російської імперської влади щодо протидії розповсюдженню революційної пропаганди ми можемо виділити такі основні напрямки: унеможливлення поширення ідей проукраїнського, національного характеру, заборона соціалістичної пропаганди, а також прийняття заходів для ліквідації організацій та товариств, інформаційна діяльність яких суперечила політиці влади.

Основними методами боротьби влади з пропагандою революційного характеру були: розроблення відповідної нормативно-правової бази, заборона «шкідливої» преси та інших друкованих засобів масової інформації, закриття товариств, організацій, гуртків, діяльність яких викликала сумніви, зведення наклепів, встановлення нагляду за «неблагонадійними» особистостями та притягнення їх до допиту, жандармські обшуки, арешти, ув'язнення або ж заслання у глиб імперії. Практика застосування владою подібних способів тиску на суспільство під час війни приносила свої результати — дозволяла на початковому етапі війни зберігати в імперії стабільну інформаційно-психологічну атмосферу та запобігати розповсюдженню революційних ідей.

REFERENCES

1. Chykalenko, Ye. (2011). *Schodennyk (1907–1917)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
2. Doroshenko, D. (1932). *Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr. Tom 1. Doba Tsentral'noi Rady*. Uzhhorod: «Svoboda». [in Ukrainian].
3. Koliada, I. (2014). Natsiietvorchi protsesy j «ukrains'ke pytannia» v umovakh vijny. *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina. U dvokh knykhakh. Istorychni narysy*. (Vol. 1, pp. 309–318). Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIIO»». [in Ukrainian].
4. Koliada, I. (2014). Ukrains'ka intelihentsiia u roky Velykoi vijny: politsijnozhandarms'kyj nahliad ta polityka represij [Ukrainian intellectual during the great war: police surveillance and policy of repression]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (23), 206–213. [in Ukrainian].

⁴⁵ Там само. — Арк. 151.

⁴⁶ Там само. — Арк. 151–151 зв.

5. Kyriienko, O. (2010). «Ukrains'ke pytannia» u diial'nosti vijs'kovo-tsenzurnykh orhaniv Rosijs'koi imperii (1914–1917). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (17), 165–170. [in Ukrainian].
6. Nasha platforma. (1914, zhovten' 5). *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy*, 1, 1–2. [in Russian].
7. Pater, I. (2014). Soiuz vyzvolennia Ukrainy: zasnuvannia, politychna platforma, informatsijno-dyplomatychna diial'nist'. *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina. U dvokh knyhakh. Istorychni narysy*. (Vol. 1, pp. 363–364). Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIO»». [in Ukrainian].
8. Sarnats'kyj, O. (2004). Stavlennia tsars'koi administratsii ta tsenzury do lehal'noi presy ukrains'kykh politychnykh partij u 1914–1916 rr. *Istorychnyj zhurnal*, 9, 34–38. [in Ukrainian].
9. Zakrytye Ymperatorskoho vol'no-ekonomycheskoho obschestva. (1915, fevral' 2). *Kyevskaia mysl'*, 33, 3. [in Russian].

Дата надходження до редакції: 29.07.2016.